Marinko M. Vučinić

VIZANTIJSKE SLIKE RADIVOJA RADIĆA

Radivoj Radić – *Purpur i pergament*
"Evoluta", Beograd, 2006. godine

U Vizantiji Renesans nije bio potreban, jer antička kultura u Vizantiji nikad nije umrla, već je živela stalno i neprekidno. A zapadni Renesans, koji je obnovio antičku kulturu na Zapadu, postao je moguć samo zahvaljujući Vizantiji, jer samo je u Vizantiji Zapad mogao da nađe blaga antičke kulture, inače zaboravljena i izgubljena. Vizantija je u sva vremena bila hrišćansko rimska država grčke kulture. Ono, što su primili Sloveni od Vizantije, nisu bili orijentalski elementi: nego najveće, što je ikada ostvarila istorija čovečanstva: hrišćanska vera, grčka kultura, rimska državna načela.

G. Ostrogorski, "Iz čega je
i kako stvorena Vizantija"
Srpski književni glasnik, knj. XLI,
broj 7, 1. april 1934. godine

U uvodnoj reči ove izvanredne i inspirativne knjige njen autor, Radivoj Radić, jasno je odredio svoju nameru i cilj koji je želeo da postigne pišući tekstove o različitim aspektima društvenog i svakodnevnog života u Vizantiji. Naša znanja i uvidi o ovoj izuzetnoj istorijskoj i civilizacijskoj tvorevini omeđena su i uslovljena poznavanjem njene pretežno političke i pre svega klasične istorijske dimenzije. Naše znanje o tome kako se u raznim oblicima odvijao svakodnevni život stanovništva tog velikog romejskog carstva svedeno je samo na nekoliko naznaka. Vizantija je inače uvek prisutna u svim raspravama o teškim i sudbonosnim pitanjima naše srednjevekovne istorije, ali i naše ukupne istorijske sudbine. Za nas je od posebnog značaja da što više proširujemo i obogaćujemo poznavanje i razumevanje vizantijskog sveta i to u svim njegovim složenim vidovima i ispoljavanjima.

Zato je veoma važno u prikazu ove knjige navesti osnovni cilj i nameru njenog autora. "Ponudio sam svedočanstva i jezgrovite pripovesti koje se iz razumljivih razloga ne mogu naći u priručnicima za vizantijsku istoriju. Grupisana u nekoliko celina – a okrenuta pojedinim segmentima života u Vizantijskom carstvu, nekim običajima i verovanjima u romejskom društvu, duhovnosti i obrazovanju, pitoresknim ličnostima i pojedinim značajnim događajima – ova knjiga čitaocima pruža sliku jednog iščezlog sveta, ponekad zasenjujućeg i prefinjenog, ali katkad oporog i nemilosrdnog. Upravo tu vidim i jednu od misija istoričara od zanata u današnjem vremenu: da ne budu zatvoreni samo u svoju kulu od slonovače, koju jedino čine naučni i unekoliko ezoterični zaključci, nego da pokušaju da premoste golem jaz koji stoji između her-

metične učenosti i štiva prijemčivog za širu čitalačku publiku".

Priče iz ove knjige pisane su bogatim i razuđenim stilom, preciznom i prefinjenom rečenicom. Ona ne gubi ništa na naučnoj utemeljenosti time što je otvorena za širu čitalačku publiku. U tome je i jedna od njenih osnovnih vrlina – da čudesni i ponekad veoma surovi i tajnoviti svet Vizantije približi što više tzv. običnom čitaocu i tako doprinese dubljem i kvalitetnijem razumevanju i tumačenju tegobne balkanske istorije. (Vizantinizam se inače koristi u političkim raspravama kao pojam koji obeležava pritvornost i beskrupuloznost u politici i često se zloupotrebljava kao sredstvo za obeležavanje srpske istorije kao izraza ovako shvaćenog mračnog vizantinizma.)

U nekoliko uvodnih pripovesi ove knjige Radivoj Radić se bavi značajem obrazovanja i načinom organizovanja školstva u Vizantiji. Ove nam priče svedoče da su Vizantinci poklanjali izuzetnu pažnju obrazovanju sledeći antički humanistički ideal obrazovanja i Heraklitovo upozorenje da su oči i uši ljudima loši svedoci ako im duh nije obrazovan. "Po mišljenju starih Grka, obrazovanje je davalo unutrašnju postojanost i ravnotežu i doprinosilo je bodrosti duha. Svoj odnos prema obrazovanju koji je bio ispunjen velikim uvažavanjem Vizantinci su nasledili od antičke civilizacije", kaže Radivoj Radić, ističući da su škole toga doba imale svetovni karakter. Zasnovan na antičkim principima, sistem obrazovanja u Vizantiji bio je organizovan na tri školska stepena – osnovno, srednje i visoko. Osnovno obrazovanje je omogućavalo ostvarivanje službene karijere, izmenjeni status u društvu i sticanje povoljnijeg materijalnog položaja. Radivoj Radić ističe veoma značajnu i interesantnu činjenicu u razmatranju obrazovnog sistema u Vizantiji, što govori i o prirodi samog društvenog sistema u ovom carstvu: "Uprkos svemu, pokazalo se da je škola jedna od najstabilnijih ustanova društva jer je veoma dugo sačuvala stvorene tradicije. Obrazovanje mladog Vizantinca, kojim je živeo u periodu od IV-VI stoleća skoro se nije razlikovalo od obrazovanja njegovog vršnjaka iz II stoleća. Zbog toga su mnogi roditelji davali decu u školu u nadi da će popraviti svoj materijalni položaj. I deca običnih ljudi, ukoliko steknu određeno obrazovanje, mogla su da postanu činovnici carskih i crkvenih kancelarija, sudije, skupljači poreza, sekretari, advokati, oficiri, prepisivači-kaligrafi." Kako se vremena teško ili gotovo nikako menjaju... I danas je obrazovanje jedan od najsigurnijih kanala u socijalnoj promociji u društvu, u menjanju socijalnog statusa ljudi, ali je veliko pitanje da li će deca običnih ljudi moći da stiču obrazovanje koje će im omogućiti socijalnu pokretljivost. To je večito pitanje u razvoju i trajanju svakog društva i veoma je interesantno videti da je ono bilo aktuelno i u Vizantiji. Radivoj Radić ne apsolutizuje podelu unutar vizantijskog obrazovnog sistema, jer je on bio podložan velikim i stalnim promenama, ali ističe da "uprkos svemu osnovnim obrazovanjem je bilo obuhvaćen relativno širok krug žitelja Vizantijskog carstva" i u njemu su deca pre svega učila najvažniju nauku – ortografiju, učili su da čitaju i pišu, što je bilo od velike važnosti jer u grčkom jeziku su velike razlike između izgovaranja i pisanja reči. Pored čitanja i pisanja deca su se susretala sa antičkim književnim delima, upoznavala mitologiju i dobijala znanja iz biblijske i svetovne istorije. U vizantijskim školama nije bilo zastupljeno fizičko vežbanje, kako je to bio slučaj u antičkom dobu. Većina Vizantinaca je završavala svoje školovanje posle tri godine, koliko je i trajalo osnovno obrazovanje. Bez obzira što je obrazovanje shvatano kao

važna društvena delatnost, u Vizantiji je bilo mnogo nepismenih, i do 90% Vizantinaca nije poznavalo slova. Bilo je i careva koji nisu umeli da pišu – Justin I, Vasilije I i Mihailo II Amorijac." Ipak u poređenju sa žiteljima zapadne Evrope u srednjem veku, Vizantinci su bili nesumnjivo obrazovaniji. Kada su krstaši 1204. godine zauzeli Carigrad i privremeno srušili Vizantijsko carstvo, s prezrenjem su govorili o Vizantincima kao pismenjakovićima, a ne vojnicima, rugajući se njihovoj navici da sa sobom nose trščana pera, mastionice i knjige", kaže Radivoj Radić. Ovo je izuzetno važna civilizacijska činjenica, jer su upravo sa Zapada stizale, a i danas stižu, ocene o mračnoj, surovoj i kulturno nerazvijenoj Vizantiji, u kojoj je živeo divlji i primitivni svet orijentalnog Istoka. Pored osnovnog obrazovanja, u Vizantiji je postojalo i srednje obrazovanje i bilo je vezano isključivo za Carigrad, u kome je delovalo dvanaest srednjih škola sa dvadeset do četrdeset polaznika. Samo nekoliko stotina dece bilo je obuhvaćeno srednjim obrazovanjem u vizantijskoj prestonici. U toku školovanja u srednjoj školi prvenstveno se učila gramatika i smatralo se da je ona preteča ozbiljnog znanja i veština. Nastojalo se da se postigne "puna helenizacija uma i govora", odnosno da narodni jezik bude zamenjen i poznavanjem antičkog dijalekta i umećem da se on koristi u govoru i pisanju. Radivoj Radić posebno ističe svetovni karakter obrazovanja u Vizantiji. "Kao izvori znanja uglavnom su služili stari paganski udžbenici, tek ponešto izmenjeni i doterani, što očigledno kazuje o naglašenoj svetovnosti vizantijskog obrazovanja. Osim udžbenika, u vizantijskim školama su se koristili i raznoliki rečnici: rečnici arhaizama, etimološki rečnici, rečnici sinonima, grčko-latinski rečnici. Budući da su škole najvećim delom privatne, u Vizantiji je postojao veliki broj privatnih učitelja." Škola retora je bila sledeći i izuzetno važna i popularna stepenica u školovanju Vizantinaca – osnovni cilj je bilo savršeno govoriti i pisati na antičkom dijalektu. Obrazovanje se kao i u antici okončavalo predavanjima iz filozofije, nauke nauka, veštine veština, jedinog besmrtnog što je dostupno smrtnima. U filozofskim školama program je bio izuzetno širok i osim poznavanja čoveka i sveta uključivao je proučavanje dela Platona, Aristotela, aritmetike, geometrije, muzike, astronomije, fizike, logike, etike. Radivoj Radić posebno naglašava problem odnosa crkve prema filozofskom obrazovanju i ističe razvoj bogoslovskog obrazovanja kao sastavnog dela obrazovnog sistema, ali govori i o značaju vizantijskog obrazovanja za razvoj obrazovanja u evropskim okvirima. "Odnos crkvenog klira prema filozofskom obrazovanju bio je dvojak. S jedne strane, pribojavali su se preteranog ushićenja filozofijom, koje je po njihovom mišljenju moglo da vodi u jeres, s druge strane, priznavali su značaj filozofskog obrazovanja za buduće poslenike u crkvi. Jednostavno rečeno, oni su antičko nasleđe delili na 'prihvatljivo' i 'neprihvatljivo'. I naposletku, ne treba gubiti iz vida da je u Vizantijskom carstvu, velika pažnja posvećivana bogoslovskom obrazovanju. Međutim, u ranoj Vizantiji, obučavanje mladih na osnovama hrišćanskog veroučenja uglavnom je počivalo na crkvi i porodici. Tek vremenom počinju da se otvaraju manastirske škole. Obuka u njima bila je potpuno religijska; proučavale su se osnovne crkvene dogme, moralni principi i norme ponašanja, a polaznici koji su dolazili nepismeni najpre su privođeni pismenosti. Ugledni svetovni naučnici su izvanredno poznavali i teologiju jer se podrazumevalo da pravi intelektualac mora biti upućen u hrišćansko bogoslovlje. Treba naglasiti da je značaj vizantijskog obrazovanja izlazio iz

okvira vizantijske kulture. Vizantijski naučnici, koji su se uoči pada Carigrada selili na Zapad, preneli su tamo i tradicije vizantijskog obrazovanja. Na taj način su neke od tekovina vizantijske civilizacije postale organski deo italijanske renesanse."

I pored toga što nema preciznih izvornih podataka, jasno je da je u vizantijskom društvu neprestano postojalo visoko obrazovanje, bez obzira što u raznim epohama nije bilo vezano za jasno utvrđene ustanove. Već na samom početku trajanja Vizantije delovali su duhovni centri u kojima su proučavane različite naučne discipline. U Atini je bila aktivna znamenita neoplatonska filozofska škola, u Aleksandriji je proučavana medicina, Antiohija i Gaza su bile poznate po retorskim školama, a Bejrut po čuvenim profesorima prava. Svi ovi centri su u VII veku prešli u ruke Arabljana. Carigrad je kao prestonica Vizantije imao posebno i odlučujuće mesto u razvoju visokog školstva u Vizantiji. Carigradski Univerzitet je ustanovljen dekretom cara Teodosija II izdanog 27. februara 425. godine, njegov rad je samo nastavak delovanja učilišta koje je osnovao još Konstantin Veliki. Univerzitet će deliti burnu sudbinu vizantijskog carstva i biće obnavljan nekoliko puta. Radivoj Radić posebno navodi izvode iz spisa Mihaila Psela iz kojih se mogu saznati neki izuzetno zanimljivi i podsticajni detalji o sistemu rada na Filozofskom fakultetu. "Čuveni filozof beleži da su profesori radili do duboko u noć kako bi spremili predavanja za sledeći dan. Pri ulasku profesora u salu za predavanje, ustajali bi bolji studenti i pozivali svoje nestašne kolege da se umire kako bi predavanje moglo da počne. Iz sačuvanih svedočanstava se vidi da su studenti često kasnili na predavanja budući da su im misli i interesovanja katkad bili okrenuti drugim stvarima i zabavama, pre svega pozorištu. Istovremeno saznajemo da je postojao i mali problem sa rasporedom časova, jer oni često nisu znali kada će im neki profesor držati svoja predavanja. U slučaju lošeg vremena, predavanja nisu držana. Studenti su slušali predavanja držeći na kolenima daske, koje su im služile da pišu na pergamentu ili hartiji. Razume se da su studenti mogli da postavljaju posle predavanja pitanja, ali pitanja nisu smela biti uopštena, već su se obavezno odnosila na određenu temu. Slušaoci su i sami pripremali radove o pojedinim pitanjima, koje je profesor pažljivo čitao i studentima ukazivao na greške i propuste." Krstaško osvajanje Carigrada dovelo je do kratkotrajnog nestanka Vizantije a samim tim i do prekida u organizovanju i funkcionisanju visokog školstva. Obnavljanje Vizantije nekoliko decenija kasnije, donelo je, pored kulturnog poleta, oličenog u renesansi Paleologa, i obnovu univerziteta u Carigradu, koji je pored Pariza i Bagdada važio kao najeminentniji centar visokog obrazovanja. To je izuzetno važna istorijska i, pre svega, civilizacijska činjenica, jer pokazuje ne samo istorijsku već i duhovnu vitalnost Vizantije, u kojoj je visoko školstvo postojalo sve do njene propasti 1453. godine. Radivoj Radić napominje da je prvi univerzitet na latinskom Zapadu osnovan u Bolonji 1118. godine i to je najstariji univerzitet u Evropi. I ova činjenica dovoljni govori o tome da je vizantijski svet imao veoma razvijenu kulturu i obrazovanje i to od samog osnivanja Vizantije.

U priči *Zvona* Radivoj Radić je na veoma uzbudljiv način govorio o sudbini i značaju zvona u životu i vizantijskoj istoriji. Korišćenje zvona je posebno dobilo na značaju posle krstaškog osvajanja Carigrada 1204. godine. Za razliku od hrišćana, koji su imali posebno delikatan odnos prema zvonima, ispunjen, kako to autor kaže, pobožnom usredsređenošću i osećajem dubokog poštova-

nja, u potpunosti različit odnos prema zvonima, ispunjen odbojnošću i netrpeljivošću, imali su pripadnici muslimanske vere. "Prema shvatanjima verujućih u Alaha, zvonjavom crkvenih zvona odašilju se titraji koji narušavaju mir i spokojan počinak duša preminulih muslimana. Potrebno je naglasiti da se smatralo da duše upokojenih islamskih vernika obitavaju u vazduhu. Uopšte, zvona privlače zle duhove od kojih muslimani strahuju." U priči o zvonima posebno je potresan detalj vezan za svojevrsni dvoboj između buke koju su stvarali Turci prilikom osvajanja Carigrada i zvonjave svih zvona u opsednutom Carigradu. Veoma je indikativna i priča o sudbini zvona na Svetoj gori koja su uklonjena 1491. godine i o položaju hrišćana posle osvajanja Carigrada. I pored toga što su zadržali ličnu i imovinsku bezbednost i što im je bila zagarantovano pravo na slobodu veroispovesti, "goropadni sultan Mehmed II Osvajač (1451–1481) po osvajanju Carigrada dozvolio je da hrišćanski hramovi mogu ostati u upotrebi, ali se nije dopuštala zvonjava zvona, kao ni izgradnja novih crkava". I u priči o monaštvu u Vizantiji Radivoj Radić je u stvari govorio o svim iskušenjima kojima je bilo izloženo hrišćanstvo od njegovog pojavljivanja u Rimskom carstvu do uspostavljanja pravoslavne vere kao okosnice ukupnog društvenog života u Vizantiji. Monaštvo je delilo često tešku sudbinu samog vizantijskog društva, a pred najvećim iskušenjima se našlo u vreme borbe oko kulta ikona. "Carevi ikonoborci, pogotovo Konstantin V (741–775), naročito su se obrušili na monahe: šezdesetih godina VIII stoleća u Carstvu je došlo do pravog pogroma kaluđera. Međutim, posle prevladavanja ikonoboračke krize, sredinom IX stoleća, dolazi do velikog uzleta monaštva. Manastiri su predstavljali središta hrišćanskog čovekoljublja u najplemenitijem smislu tog izraza. Bili su pribežište za sve beskućnike ili one kojima je bila potrebna pomoć, kao što su siročad, stari, invalidi, unakaženi, mentalno bolesni, socijalno obespravljeni. Služili su kao utočište za zbačene careve i svrgnute patrijarhe, za neuspele uzurpatore i političke suparnike. Premda vizantijski manastiri, za razliku od Zapada, nisu bili središta obrazovanja, osim za pripremu dece određene za monaški život, ipak su igrali važnu ulogu u intelektualnom i kulturnom životu Carstva."

Jedno od glavnih predubeđenja i predrasuda koje uporno prati i sam pomen Vizantije vezano je za tzv. vizantijsku prevrtljivost i pritvornost, koji su korišćeni naročito u diplomatskoj veštini pregovaranja sa varvarima. Samo načelo ekonomije – posebna vizantijska spremnost da se pravo tumači arbitrerno, u skladu sa političkim ili ličnim interesima, bilo je jedno od izuzetno važnih načela u političkoj misli i praksi Vizantijskog carstva. O tome kako su ovo načelo i ubeđenost Vizantinaca da imaju posebno pravo na univerzalnu vlast sprovođeni u odnosu na svet koji ih je okruživao, svedoči priča Radivoja Radića *Umeće ubeđivanja*. Vizantinci su smatrali da im njihova istorijska izuzetnost i univerzalna vlast ne samo nad hrišćanskom vaseljenom daju za pravo da smatraju sve ostale narode manje vrednim od Romeja i dostojnim prezira. Radivoj Radić navodi u ovoj priči nekoliko izuzetno živopisnih i inspirativnih primera ovako shvaćene i primenjivane diplomatske umešnosti i vizantijskog umeća ubeđivanja, uglađene podmuklosti civilizovanih Vizantinaca, kako se to kaže u jednoj poruci hunskog vladara.

U nekoliko priča u ovoj knjizi dani su izuzetno zanimljivi portreti znamenitih ličnosti iz vizantijske istorije. Kroz njihove sudbine može se jasno videti kako su se menjale i razvijale društvene i političke prilike u vizantijskom car-

stvu. To su priče o čudesnim i često tragičnim sudbinama vizantijskih vojskovođa, careva, svetitelja, vizantijskih princeza. Posebno su zanimljive i literarno veoma inspirativne priče o Nićiforu Foki, Aleksiju Filantropinu, Maksimu Kavsoklavitu. Njihove često protivrečne i tragične sudbine najplastičnije i najjezgrovitije oslikavaju svu trošnost i promenljivost, nestalnost, propadljivost i varljivost ljudskih sudbina, pogubnost i izazovnost političke moći, vladarske sujete i ništavnost volje za apsolutnom vlašću, koja je inače ispunjavala politički život Vizantije.

U pričama *Već je bilo* i *Preziranje moći* sadržane su i jasno ocrtane filozofija i shvatanje istorije koje zastupa u ovoj knjizi Radivoj Radić. Njemu je veoma blisko stanovište o konstantnosti određenih pojava u ljudskoj istoriji i nemoći čoveka da se suprotstavi usudu istorije. Daleko od toga da je njegovo shvatanje istorije, politike i društva fatalističko i nihilističko; on samo uporno ukazuje na neke stalne i nepromenljive pojave i istorijske zakonitosti koje su bile vidljive i vizantijskom svetu. Navodeći reči svetog Kiprijana o ostarelom svetu koji nema više nekadašnje snage, o svetu u kome običajima nema više mesta, a u sudovima nema pravde, Radivoj Radić govori o gorkom pesimizmu kao stalnom pratiocu ljudske sudbine i istorije. U priči *Već je bilo* navode se i reči čuvenog srpskog monaha i diplomate inoka Isaije iz njegovog zapisa sastavljenog posle Maričke bitke: "Posle ubijanja hrabrog ovog muža, despota Uglješe, prosuše se Ismailićani po čitavoj zemlji kao ptice po vazduhu, i jedne hrišćane mačem klahu, druge u ropstvo odvođahu, ostale smrt prerana pože, a smrti koji izbegoše, glađu pogubljeni biše. Jer takva glad bi po svim krajevima, kakva ne bi od stvorenja sveta, niti posle takva. Ne bejaše kneza, ni vođe, ni nastavnika među ljudima, ni izbavioca ni spasioca, već se sve ispuni straha ismailićanskog, i srca hrabra junačkih muževa u ženska najslabija srca pretvoriše se... I vaistinu, tada živi veličahu ranije umrle." Kao svedok stalnog narastanja snage turske države, on kao i sveti Kiprijan nekoliko vekova ranije, svedoči o velikim i sudbonosnim iskušenjima pred kojima su se našli ljudi toga doba. Oni nisu zloguki propovednici propasti sveta, već svedoci tragične istorijske sudbine, koja je neprestano pratila čoveka tokom celog srednjeg veka. Radivoj Radić se u ovoj knjizi odredio i prema savremenim prorocima propasti sveta, iskazujući svoje uverenje da se apokaliptične vizije ni ovoga puta neće ostvariti. Priča *Preziranje moći* ima poseban značaj za procenjivanje vrednosnog sistema za koji se zalaže autor ove knjige. Ona u najboljem smislu predstavlja odnos koji Radivoj Radić ima prema relaciji politike i moći s jedne strane i ljudske samosvojnosti i vernosti principima individualizma i idejama apsolutne ljudske slobode, s druge strane. Radivoj Radić je na izuzetan način ukomponovao dva detalja iz ove priče koji govore o susretima Aleksandra Velikog i filozofa Diogena, i Cara Dušana i svetitelja Grigorija Palame, i pri tome jasno izrazio svoje uverenje da je snaga ubeđenja i snaga istinske vere od presudne važnosti u ljudskoj istoriji. Politička i vlastodržačka moć za Radivoja Radića pripadaju sferi prolaznosti i u ovoj knjizi on se stavlja na stranu onih koji preziru ogoljenu političku moć i ostaju odani svom izvornom ljudskom poslanju. To je izuzetno vredna pouka ove knjige, posebno u vreme u kome živimo.

U ovoj slojevito sazdanoj knjizi Radivoj Radić piše o kometofobiji, opsadama Carigrada, požarima u Carigradu, nadiranju Seldžuka, carevima i vojnicima. Raznolikost tema, posebno one koje se dotiču svakodnevnog i običnog života Vizantinaca, kao i raznolikost istorijskih i

ljudskih sudbina, jasno svedoče o tome da je autor knjige *Vizantija – Purpur i Pergament* ostvario svoju osnovnu nameru da o Vizantiji govori na drugačiji, pristupačniji način i to bez uprošćavanja i učvršćivanja već odavno uspostavljenih predrasuda koje i danas prate vizantijski svet. To kaže i sam Radić: "Vizantija krije niz zapretenih i tajanstvenih sadržaja i izaziva pomešane i oprečne asocijacije; civilizacija koja predstavlja jedinstven i neponovljiv amalgam rimskog državnog uređenja, grčke kulture i hrišćanstva; jedina država s ove strane Kineskog zida koja je opstala od antičkih vremena do praskozorja novog doba; ali i carstvo na koje se dugo i nepravedno gledalo kao na učmalo, dekadentno i amoralno.

Kada se razgrnu zablude i stereotipi koji su opterećivali nekadašnju nauku, pred nama izranja blistava i nadmoćna Vizantija, carevina optočena aurom svečane ukočenosti i velelepnog sjaja, država koja je trajala i koja je svesno nastojala da ostavi utisak nepromenljivosti. Istovremeno, ovom knjigom, koja nije opterećena naučnim aparatom i uz koju ide termin naučno-popularna, želeo sam da dam svoj doprinos u razbijanju predrasuda prema kojoj je istorija okamenjena ljuštura sazdana od činjenica i datuma, bitaka i vladara, ideologije i religije."

Milan Konjović – *Tri sveca*, 1990.